

Годун Наталія  
(Київ)

## СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПОЛІТЦЕНЗУРИ В УРСР (1928–1938 рр.)

Політичний контроль в суспільстві кінця 20-х–30-х рр. ХХ ст. здійснювали структурні підрозділи Народного комісаріату освіти України, які забезпечували функціонування навчальних закладів, виховання молодого покоління, а також науки, культури і мистецтва. На початку січня 1928 р. до номенклатурних установ Наркомосу УСРР належали Методологічний кабінет, Управління політичної освіти, Управління наукових установ, Державний науково-методологічний комітет, Управління у справах літератури та видавництва (Головліт)<sup>1</sup>. Вони мали відповідний штат інспекторів, рецензентів, які виконували функції політико-ідеологічної цензури.

Партійні та радянські органи політцензури діяли синхронно, об'єднуючись для виконання ідеологічних замовлень, особливо під час організації гучних політичних процесів, засуджуючи М. Хвильового, М.С. Волобуєва, О.Я. Шумського, С.О. Єфремова, залучаючи періодичну пресу, тиск на видавництва. Зокрема, у «Щоденниках» академіка С.О. Єфремова висвітлюється період 1928-1929 рр., коли «диктатор друкованого слова» А.А. Хвиля – керівник відділу преси ЦК КП(б)У встановив жорстку цензуру над газетами і журналами, а керівник Управління наукових установ Ю.І. Озерський контролював кадрові призначення в Академії наук. Академік Єфремов використовує терміни «політичний нагляд», «цензура», «головний цензор»<sup>2</sup>, маючи на увазі компартійну та наркомосівську систему політичного контролю. Головліт УСРР очолював тоді І.Д. Фалькевич, будучи членом колегії ВРНГ України, спираючись на інститут політредакторів, які належали до номенклатури відповідальних працівників НКО УСРР<sup>3</sup>. У 1929-1930 рр., тобто напередодні реорганізації, в Наркомосі працювало 312 осіб, а штатними співробітниками Головліту були: завідувач Управління, заступник, секретар, заввідділом політконтролю, завлітвідділом, політредактор художньої, соціально-економічної, іноземної, військової літератури, начальник Харківської митниці<sup>4</sup>. За розвитком музики, театру, драматургії наглядало Управління мистецтв, яке мало 7 працівників – завідувача та інспекторів. Бібліотеками займалося Управління політосвіти, ключовою фігурою якого була посада інспектора.

20 травня 1930 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про реорганізацію НКО УСРР» з метою «здійснення загально-ідеологічного та методичного керівництва всією системою освіти, у тому числі й інших наркоматів»<sup>5</sup>. Нарком НК РСІ В.П. Затонський запропонував Управлінню справами РНК УСРР реорганізувати НКО УСРР, написавши власноруч цю постанову, якою передбачалося скасувати 12 управлінь, а натомість запровадити 8 секторів<sup>6</sup>. Мотивація структурної реформи, на переконання Затонського, була вагомою: реконструкція народного господарства, «єдиний план культурної революції», «загально-ідеологічне і методичне керівництво». Сектори «науково-методичний», «масового комуністичного виховання», «класової комуністичної освіти», «мистецтва» мали безпосереднє політико-ідеологічне навантаження. Функції політичного цензора виконував «сектор літконтролю», котрий мав 14 працівників, які слідкували за «внутрішньою» та закордонною літературою. Сектор мистецтва контролював театр, естраду, цирк, образотворче мистецтво, музику. Запроваджувався репертуарний контроль. 22 червня 1930 р. Раднарком УСРР визначив основні функції структурних установ Наркомосу, які зводилися до наступного: централізоване планування діяльності всієї культурно-освітньої системи УСРР; проведення організаційного, ідеологічного, учбового і педагогічного керівництва всією системою комуністичного виховання; керування і забезпечення умов розвитку літературної і мистецької діяльності; організація контролю за всією видавничою діяльністю; керівництво проведенням українізації всіх учбових закладів<sup>7</sup>.

Управління, незважаючи на їх скасування, залишалися. Так, за списком співробітників НКО УСРР станом на 15 липня 1930 р. Головліт очолював Наум Михайлович Калюжний, а його заступником був завідувач контрольного відділу П.С. Ломанов. Роботою літературного відділу керував С.В. Федьчишин, а решту співробітників становили політредактори галузевої літератури, політконтролер О.Н. Волович і політредактор Харківської митниці П.Д. Темецький. Протягом червня-серпня 1930 р. відбулася чистка кадрового корпусу Наркомосу УСРР, але часткова, яка не позначилася на персональному складові політичної цензури, хоча штатних співробітників перевіряли.

План роботи Головліту на жовтень-грудень 1930 р. свідчив про його особливі повноваження. Головліт мав розробити положення про міські та районні органи літконтролю та інструкції про їх роботу, надіслати райлітам скорочений перелік військових, державних, політичних таємниць, які не підлягали публікації, виписати штати міськлітів, реорганізувати роботу сектору літконтролю НКО УСРР згідно до вимог реконструкції та адмінреформи, налагодити систему політконтролю за діяльністю видавництв, ознайомитися з досвідом роботи Головліту РСФРР<sup>8</sup>. Керівник Головліту Н.М. Калюжний до 1917 р. вчителював, займався журналістською роботою, перебував на військовій службі, належав до УПСР лівої течії, згодом ЦКП (боротьбистів), а в 1921 р. пристав до КП(б)У, після чого його призначили першим секретарем Повпредства СРСР в Празі<sup>9</sup>. У січні 1931 р., судячи з листування між Головлітами УСРР та РСФРР, Калюжний очолював Укрголовліт<sup>10</sup>. Наприкінці січня 1931 р. він просив П.І. Лебедева-Полянського надіслати матеріали наради керівників Головліту союзних республік та областей РСФРР, яка відбулася у Москві, позаяк «вони мають для нас виключний інтерес, тому що Укрголовліт лише приступив до своєї реорганізації»<sup>11</sup>. Він брав участь в засіданнях комісії Наркомосу, яка розглядала, крім поточних справ, питання про затвердження статуту науково-методичної ради при НКО, про діяльність Комітету у справах друку при РНК УСРР, про діяльність секторів НКО та про їх звітність перед союзним урядом<sup>12</sup>.

На початку 1931 р., судячи з листа Калюжного, Укрголовліт лише розпочав реорганізацію, яка стосувалася не структури, тому що її було запроваджено постановою Раднаркому про сектори Наркомосу, а про здійснення функцій. У березні 1931 р. лише 108 районів мали інспекторів літконтролю, для сектору літконтролю треба було мати 31 штатного працівника, а призначили лише 12 осіб<sup>13</sup>, тому що бракувало коштів і кваліфікованих політредакторів. Видавництва «Радянська школа», «Пролетар», «Техвидав», «На варті», «Український робітнику», «Радянський селянин» не мали посади уповноваженого Головліту, тобто де-факто існувала структура політконтролю, але не охоплювала усі друковані органи.

Організаційно в номенклатурі Наркомосу УСРР діяло Управління в справах літератури та видавництв, яке мало літературний відділ, політредакторів, сектор літконтролю, хоча відбувалася перманентна реорганізація самого наркомату. Постанова Раднаркому РСФРР від 6 червня 1931 р. про затвердження «Положення про Головне управління в справах літератури і видавництв та його місцевих органів» юридично скасувала попередні законодавчі акти, у тому числі Положення про Головліт 1922 р.<sup>14</sup>, а також змусила республіканські органи реформувати структурні підрозділи Наркомосу, які займалися політико-ідеологічним контролем та освітньо-мистецьким розвитком суспільства. ВУЦВК та РНК УСРР також затвердили тоді «Уставу про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи»<sup>15</sup>, скасувавши усі попередні постанови та «Уставу про Головліт» 1922 р.<sup>16</sup> Необхідність її прийняття пояснювалася потребою «посилити й поліпшити політико-ідеологічний контроль за видавничою продукцією», а також зростанням низової мережі преси і радіомовлення. «Щоб здійснювати усі види політико-ідеологічного, воєнного і економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинами тощо, а так само над радіомовленням, лекціями, виставками, – зазначалося в «Уставі», – організується в складі НКО УСРР Головне управління в справах літератури та видавництва

(Укрголовліт)». Абревіатура Укрголовліт виокремлювала цей республіканський орган політцензури від Головліту РСФРР. На Укрголовліт покладалися обов'язки і завдання: керувати місцевими органами і уповноваженими та інспектувати й контролювати їх; попередньо і послідовно контролювати з політично-ідеологічного із воєнного та економічного погляду усю літературу, що випускається, радіомовлення, лекції, виставки; конфіскувати видання, що не підлягають поширенню; видавати дозволи на відкриття видавництва і періодичних органів друку; складати списки заборонених до видання та поширення творів; притягати до відповідальності осіб, що порушили вимоги Укрголовліту, його органів та уповноважених<sup>17</sup>. Він і раніше здійснював політико-ідеологічну цензуру, а прийняття «Устави» надавало Укрголовліту статусу контрольного-адміністративного органу з репресивними функціями.

Спільна постанова законодавчого і виконавчого органів державної влади – ВУЦВКу та РНК УСРР свідчила про централізацію системи політцензури, про розбудову її вертикалі в суспільстві, про особливий статус. Запроваджувалися два види контролю – «попередній» та «подальший»: перший здійснювався Укрголовлітом через своїх уповноважених при видавництвах, редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних агентствах, на митницях. Їх призначав та звільняв Укрголовліт, а видавництва призначали відповідних політредакторів. У районах та містах, крім тих, де була посада інспектора літконтролю, «справою літконтролю керують безпосередньо завідувачі районних і місцевих відділів народної освіти»<sup>18</sup>. Вони призначалися за поданням Укрголовлітом. Заборонялося друкувати твори, які агітували проти радянської влади, розголошували державну таємницю, сіяли національну ворожнечу або релігійний фанатизм, пропагували порнографію. Від політконтролю Укрголовліту, а не від цензури, звільнялися видання Комінтерну, партійних комітетів, праці ВУАН. На кожному творі, дозволеному або забороненому до друку, мала бути «розрішальна віза» начальника Укрголовліту або його уповноваженого.

8 липня 1931 р. керівник Укрголовліту Андрій Панасович Лиханський, котрий до призначення на цю посаду працював заступником зауправління політосвіти НКО УСРР, просив встановити на в. Артема, 29 в Харкові «урядовий телефонний зв'язок», тому що «робота завідуючого Укрголовлітом вимагає щоденно швидкого зв'язку з відповідальними працівниками ЦК КП(б)У, ВЦВК, РНК та окремих установ»<sup>19</sup>. Він перебував на цій посаді до 20 квітня 1932 р., коли начальником Укрголовліту було призначено П.В. Мальцева, а Лиханського залишено членом колегії НКО УСРР і призначено керівником оргсектору<sup>20</sup>. Зокрема, 23 січня 1932 р. Колегія НКО УСРР, яку особисто проводив М.О. Скрипник, слухала питання про реорганізацію сектору літконтролю<sup>21</sup>. 19 лютого 1932 р. обговорювали штати обласних відділів народної освіти (облвно), серед яких був сектор літконтролю з 3-х осіб<sup>22</sup>, а про реорганізацію сектору літконтролю НКО УСРР доповідав нарком. Їх реорганізація відбувалася у зв'язку з переходом на триступневий адмінподіл. В облвно запроваджувалася посада інспектора кіно, радіо і туризму групи масової політосвіти, а також група в справах науки, мистецтва, група літконтролю, яка крім керівника, мала інспектора райліту та міськліту<sup>23</sup>.

Штат Укрголовліту та вартість його утримання, що мав 12 осіб з кошторисом 3590 крб., відповідав статусу структурного підрозділу Наркомосу, а не самостійного органу політцензури республіканського значення. Начальник Укрголовліту отримував зарплату 280 крб, політконтролер 275 крб., а літінспектори 325 крб.<sup>24</sup> Чергова реорганізація Наркомосу України, яка припадає на початок 1933 р., не вплинула суттєво на зміну функцій Укрголовліту, позаяк стосувалася запровадження університетів, хоча на засіданні колегії брав участь В.П. Мальцев<sup>25</sup>. Основною структурною одиницею центрального апарату НКО УСРР залишався сектор, а уніфікації підлягали «декілька споріднених функцій», які об'єднувалися «у функціонально-галузеві групи»<sup>26</sup>. Керівником сектору був зазвичай член колегії Наркомосу, а групи – один з відповідальних «функціонерів». Керівництво справою обліку та розподілу відповідальних робітників системи Наркомосу здійснював

оргінструкторський сектор, очолюваний колишнім головлітовцем А.П. Лиханським. Статус самостійних структурних одиниць апарату НКО УСРР мали сектори масової політичної освіти, науки, мистецтва, науково-методичний та Головліт. Сектор мистецтв очолював А.Г. Бенькович, котрий на засіданні колегії 3 квітня 1933 р. доповідав про реорганізацію Головного репертуарного комітету<sup>27</sup>. Якщо співставити персональний склад Укрголовліту 1930 та 1933 рр., то з попереднього штату залишилась лише Б.Б. Кімельблат – інспектор спеціалізації літератури, а раніше політредактор соціально-економічної літератури. У 1933 р. начальником Укрголовліту був Петро Васильович Мальцев, секретарем Н.Г. Мірошніченко-Балановська, політконтролером р.М. Фоміна, інспектором масової літератури Ф.Й. Дедушкін, сільськогосподарської Ф.Я. Бузовір, художньої М.Р. Гайовий, педагогічної та дитячої М.Б. Фелонзай, іноземної С.І. Холодний, нацменшин А.С. Рахмілевич<sup>28</sup>. Реорганізація апарату супроводжувалася кадровими чистками, особливо після усунення М.О. Скрипника з посади наркома освіти та призначення В.П. Затонського. Накази, які видавав він та його заступник А.А. Хвиля, мали політико-ідеологічне обґрунтування про кадрові переміщення. За наказом Хвилі у липні 1933 р. були звільнені: директор Всенародної бібліотеки України при ВУАН «... Миколенко як буржуазний націоналіст і петлюрівець», виконуючий обов'язки директора Харківської філії науково-дослідного інституту мовознавства В.Д. Гавриленко, а також працівники УНДШУ – «... як представників контрреволюційного націоналізму»<sup>29</sup>. Науково-методичний сектор НКО займався формуванням списків підручників, які треба було переробити або перевидати, а загалом з 298 підручників лише 94 було видано для школи<sup>30</sup>. 23 червня 1933 р. В.П. Затонський надіслав секретареві ЦК КП(б)У П.П. Постишеву та завідувачому культпропом ЦК М.М. Кіллерогу доповідну записку, у якій зазначав, що «частина вакансій просто не заповнена, підписано наказ про звільнення 15 колишніх білих, петлюрівців та ще двох дуже підозрілих комуністів з Головліту»<sup>31</sup>. Проблема масових політичних репресій проти номенклатури Наркомосу УСРР у 1933-1934 рр. достатньо висвітлена українськими істориками<sup>32</sup>, відтак підкреслюю лише той аспект, що має відношення до системи політцензури. 27 липня 1933 р., як уже зазначалося, було звільнено директора Всенародної бібліотеки України Миколенка за наказом Хвилі. «Вся діяльність бібліотеки була скерована на пропаганду творів націоналістів та націонал-ухильників, – зазначалося в офіційному виданні НКО. – Зате все робилося, щоб приховати твори класиків марксизму. Приміром, рубрика «Історія ревруху на Україні» складалася виключно з «праць» Яворського, Філіповича, Гермайзе, Свідзінського і ін.

У ВБЦ довгі роки не розбирали найцінніші фонди, серед них такі, як більшовицькі видання 1905-1908 рр., перші переклади Маркса, Енгельса на російську мову»<sup>33</sup>. Чистка торкнулася апарату Наркомосу, звідки було звільнено 200 осіб, тобто понад дві третини персонального складу, а «керівна районна верхівка була поновлена на 90%, обласна на 100%»<sup>34</sup>. Фактично низова ланка головлітовської номенклатури, яка функціонувала на базі районних та обласних відділів народної освіти, зазнала репресій та суттєвих кадрових чисток. Це стосувалося також і співробітників Головліту РСФРР, де на кожний «прорив» відповідали репресіями по відношенню до цензорів, які втратили більшовицьку пильність на «фронті художньої літератури»<sup>35</sup>.

Протягом другої половини 30-х рр. система політичної цензури в Україні вирізнялася взаємодією партійних та радянських органів, тобто підрозділів ЦК КП(б)У з Укрголовлітом. Вона виявила себе в активному формуванні списків літератури на її вилучення з бібліотек. Начальник Укрголовліту І. Ткач у січні 1935 р. особисто інформував П. Постишева про обсяги вилученої літератури<sup>36</sup>, постійно листуючись з ЦК партії. Між Головлітом РСФРР та Укрголовлітом, судячи з підписів С. Інгулова та І. Ткача, відбувався обмін списками «контрреволюційної літератури», яка підлягала забороні. Листування Укрголовліту з НКВС УСРР стосувалося судової відповідальності авторів і редакторів за «прориви». Тісна співпраця Укрголовліту з ЦК активізувалася після постанови ЦК ВКП(б) про Головліт 3 березня 1936 р.<sup>37</sup>, якою передбачалося виділення його з системи Наркомосу. 20 червня 1936 р.

газета «Чорноморська комуна» опублікувала лист учителя середньої школи Благоївського району Одеської області М.Г. Маркова про доцільність створення єдиного комісаріату народної освіти в СРСР<sup>38</sup>. Уніфікаторські пропозиції стосувалися НКО УСРР, котрий формально залишався самодіяльним наркоматом, відтак і Укрголовліт, перебуваючи у його складі, хоча він діяв згідно постанови ВУЦВКу та РНК УСРР 1931 р.

Створення 4 листопада 1933 р. інституту Уповноваженого РНК СРСР по охороні воєнних таємниць у пресі обмежувало самодіяльність Укрголовліту, але в галузі іноземної літератури та воєнної справи, позаяк решту функцій було залишено за ним. У лютому 1936 р. Укрголовліт очолював І. Ткач, але згодом його призначили директором Українфільму, якого режисер О.П. Довженко назвав «американським спостерігачем»<sup>39</sup>. Протягом року, тобто від кінця лютого 1936 р. і до лютого 1937 р. Укрголовліт очолював «т. Светов», котрий одночасно був начальником відділу воєнних таємниць, структурного підрозділу Уповноваженого РНК СРСР по ОВТ у пресі. 20 жовтня 1936 р. він звернувся до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова з пропозицією про запровадження порядку оплати праці політредакторів в Україні подібно до РСФРР, де Головліт і Наркомфін встановлювали штати політредакторів, а видавництва перераховували поточний рахунок Головліту зарплату<sup>40</sup>. В Україні політредактор одержував зарплату 325 крб. безпосередньо від видавництва, що призводило «до неприпустимого зрощення політредактора з видавництвом і дає ґрунт для зловживань»<sup>41</sup>. 1 лютого 1937 р. С. Інгулов відповів секретареві ЦК КП(б)У М. Попову та начальнику Укрголовліта Светову про те, що посадові оклади в РСФРР уповноважених при видавництвах відповідають окладам відповідальних редакторів газет<sup>42</sup>. Зазначу, що С. Інгулов, крім начальника Головліту РСФРР, був також Уповноваженим РНК СРСР по ОВТ у пресі, котрий видав наказ № 13/с від 28 лютого 1937 р., у якому наголошувалося, що Київський відділ іноземної цензури «погано працює», відтак начальник Светов та його заступник Штернберг, які «не вживали ніяких заходів боротьби з розвалом роботи», звільнялися з відповідних посад<sup>43</sup>. У 1935 р. за «попереднім контролем» було виявлено 559 та «подальшим» 954 порушення таємниці у пресі, які стосувалися структури РСЧА (132), дислокації військових частин (325), видів бойової техніки (25), спеціальних шляхів сполучення (47), військово-хімічної промисловості (141)<sup>44</sup>. Приблизно така ж кількість порушень таємної інформації була виявлена у пресі протягом 1936 р., тобто сама структура працювала. Привертає увагу те, що начальник Головліту РСФРР звільнив начальника облліта Київської області Светова та назначив на його місце Колесніченка, котрий був заступником начальника Укрголовліта.

Політичний терор, як відомо, досяг апогею саме у 1937 р. – першої половини 1938 р., протягом яких Укрголовліт очолював І.С. Ісаєв, будучи членом Ради при НКО УСРР у березні 1937 р.<sup>45</sup>, а 4 грудня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило на цю посаду О.М. Ільїна<sup>46</sup>. Формально Головліт союзних республік зберегли організаційний статус самодіяльних установ, але на їхніх адмінтериторіях діяли союзні органи політцензури, діяв «перелік даних, які є державною і воєнною таємницями на воєнний час». Загальносоюзного центру не створили, виходячи з об'єктивних та суб'єктивних обставин.

Статус органів політико-ідеологічної цензури мали Головне управління по контролю за репертуаром (Головрепертком) та Головне управління у справах художньої літератури і мистецтва (Головмистецтво), які діяли при Наркомосі РСФРР: перше протягом 1923-1928 рр., друге – 1928-1934 рр. Наприкінці лютого 1929 р. НКО РСФРР розмежував їхні функції, відтак Головрепертком здійснював політичний контроль за репертуаром театрів<sup>47</sup>. В Україні також діяли подібні організаційні структури, але вони не мали таких функціональних повноважень і номенклатурної аббревіатури – «Головне управління». 13 серпня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про реорганізацію НКО УСРР», ухваливши схему структури Наркомосу України, яку, з поміж інших, представляли «сектор мистецтва» і «сектор літературного контролю»<sup>48</sup>. Наступна реорганізація Наркомосу УСРР

відбулася восени 1933 р., коли було ліквідовано попередній кадровий склад та звільнено керівників обласних і районних відділів народної освіти. Постановою Раднаркому УСРР від 22 жовтня 1933 р. запроваджувалися управління та відділи, а в системі Наркомосу залишили ДВОУ (Державне видавниче об'єднання України), Головліт та Головрепертком<sup>49</sup>.

Виокремлення Головліту та Головреперткому означало розмежування функцій між ними, а не дві самостійні структури, позаяк вони були складовими частинами Наркомосу. Подібний розподіл повноважень існував в РСФРР, але значно раніше. 19 вересня 1931 р. Миколаївський відділ народної освіти звернувся з листом до сектору літконтролю НКО УСРР, тобто до Головліту за поясненням. «Нами одержано листа від Главреперткому та Головліту РСФРР про те, – наголошувалося там, – що твори драматургів-професіоналів, які не пройшли дозволу Головреперткому та Головліту не дозволяються до виконання акторами»<sup>50</sup>. Сектор літконтролю відповів, що дозволами на вистави займається сектор мистецтва. Керівник сектору літконтролю А. Лиханський надіслав 12 травня 1931 р. до райлітів та міськлітів циркуляр «Про дозвіл на виконання художньо-мистецьких витворів», у якому зазначив, що сектор літконтролю займається рукописами або готовими творами (вірші, пісні, п'єси), а дозволом для «публічного виконання на сцені» – Головрепертком<sup>51</sup>. Без дозволу сектору мистецтв НКО та без візи Вищого репертуарного комітету заборонялося робити вистави. Дозволи на вистави друкувалися у «Бюлетені НКО УСРР» або видавалися художнім керівникам театрів. Головою Вищого репертуарного комітету (ВРК), а саме такою була його офіційна назва, був завсектором мистецтв НКО УСРР. Так, 25 квітня 1931 р. ВРК надіслав місцевим органам розпорядження «Про порядок видавання дозволу на театральні вистави», у якому зазначив про таке: «Сектор Мистецтв, зважаючи на це все, пропонує РВК та Міськрадам ні в якому разі не давати дозволу на вистави будь-яким театртрupам, колективам та театрам, що не мають відповідного дозволу Сектору Мистецтв»<sup>52</sup>. Підпис під розпорядженням «зав. Сектору Мистецтв – Голова Вищого Репертуарного Комітету» фактично засвідчувала їх тотожність. Керівник сектору мистецтв перебрав на себе функції основного цензора у справах візування музично-театральних творів, відтак з'явилася ще одна структура Вищий музичний комітет (ВМК)<sup>53</sup>. Українська філармонія також зверталася за дозволом до ВМК, очолюваного завсектором мистецтв<sup>54</sup>. Інколи в офіційних документах зустрічалась аббревіатура Головомистецтво<sup>55</sup>, а насправді це був ВРК.

Терміни «Вищий» або «Головний» репертуарний комітет засвідчували факт політичної цензури в галузі мистецтва, яка мала відповідну організаційну структуру: Сектор мистецтв – Вищий репертуарний комітет – інспектори при райвиконкомах та міськрадах, тобто при райлітах та міськлітах, відділи народної освіти. Функції райлітів та міськлітів були виписані постановою ВУЦВК «Про затвердження типових штатів РВК та МР УСРР» 18 липня 1931 р.<sup>56</sup>, які організаційно діяли на базі відповідних відділів народної освіти. Головліт та ВРК (сектор мистецтв) перебували у складі Наркомосу, вибудовуючи виконавську вертикаль, здійснюючи політико-ідеологічний контроль за розвитком літературного процесу, за діяльністю видавництва, за мистецтвом.

Положення про Головліт РСФРР, яке Раднарком РСФРР затвердив 6 червня 1931 р.<sup>57</sup>, юридично оформило статус цієї установи, а також інших головних управлінь, які діяли за відповідними повноваженнями та функціями. В УСРР головними були структурні підрозділи Наркомосу, які не мали належного правового оформлення. Наркомос виокремив Головліт та Головрепертком, реорганізуючи номенклатуру наркомату восени 1933 р., але урядового положення, тобто законодавчого акту, тоді не з'явилося. 29 квітня 1935 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про утворення Головного управління контролю за видавництвами й репертуарами при НКосвіти УСРР та затвердження Положення про це управління»<sup>58</sup>. Отже, враховуючи попередній досвід роботи органів цензури, уряд об'єднав їх функції в одному управлінні НКО УСРР. Аббревіатура мала б бути іншою, але зазвичай використовували саму назву – Головліт, Укрговліт. Управління, як зазначалося

у «Положенні», «здійснює політично-ідеологічний, художній та військовий контроль, як попередній, так і наступний, над усіма видавництвами й репертуаром (театр, музика, естрада, кіно, художнє радіомовлення й т. ін.) на території УСРР»<sup>59</sup>. Функції й повноваження Укрголовліту свідчили про централізацію цензури. Головне управління видавало дозволи на вистави та публічне виконання драматичних, музичних і хореографічних творів, кінофільмів, розповсюдження грамофонних платівок, ввез та вивіз літератури, а також забороняли вносити зміни «... до тексту й виконання творів, дозволених до прилюдного виконання, без погодження з органами репертуарного контролю»<sup>60</sup>. Категорично заборонялися виставки, які «містять у собі агітацію або пропаганду проти радянської влади та диктатури пролетаріату... , оголошують державні таємниці, збуджують націоналістичний та релігійний фанатизм»<sup>61</sup>. Реорганізований Укрголовліт контролював репертуар усіх театрів, мав право закривати їх за рішенням суду, притягати до судової відповідальності, контролював діяльність видавництв.

Обласні управління контролю за видавництвом та репертуаром діяли в апаратах облвно, а в містах – уповноважені. Кадрові призначення здійснював НКО УСРР. Функції цензури виконувало також Управління в справах мистецтв при РНК УСРР, яке 23 лютого 1936 р. очолив А.А. Хвиля<sup>62</sup>. Всеукраїнське кіно-фото управління, що підпорядковувалося Наркомату, постановою Раднаркому УСРР від 1 липня 1933 р. фактично припинило своє існування, позаяк було створено Всеукраїнський трест кіно-фото промисловості УСРР («Укрінфільм»). Виникла інституція, яка займалася виробництвом кінофільмів, володіла «монополією прокату», а також здійснювала методичний нагляд й керівництво масовою роботою щодо поширення кінофікації. Трест «Українфільм» був «самостійною господарською установою», проте його «художньо-ідеологічну роботу» виконувала художня рада під головуванням Наркомосу УСРР<sup>63</sup>. 28 травня 1935 р. Раднарком затвердив «Типовий статут обласного кінофототресту», котрий, крім суто організаційно-виробничих питань, здійснював «художньо-ідеологічне керівництво культурного обслуговування глядача»<sup>64</sup>. Політичний контроль за радіомовленням відбувався через інститут політредакторів Головліту та уповноваженого при РАТАУ. 28 серпня 1933 р. було засновано Всеукраїнський комітет радіофікації та радіомовлення при РНК УСРР, до складу якого входили колишній заступник наркома освіти О.О. Карпеко, котрий очолював комітет, а також – А.А. Хвиля, М.М. Кіллерог та представники інших державних органів<sup>65</sup>. 16 вересня 1936 р. Головою Українського радіокомітету призначили письменника І.Ю. Кулика<sup>66</sup>. Вони не були безпосередніми структурними підрозділами системи політичної цензури, позаяк виконували інформаційні, пропагандистські, агітаційні завдання.

Отже, судячи з аналізу нормативно-правових актів Наркомосу УСРР, ВУЦВК та РНК УСРР, а також повноважень та функцій структурних підрозділів самого наркомату совіти, його номенклатури, можна говорити про те, що протягом 1928-1938 рр. в УРСР діяла система радянської політичної цензури. Основним політцензором, крім партійних органів, були установи Наркомосу – Головліт та Вищий репертуарний комітет. Вони мали функціональний статус цензурних органів, а організаційно не виходили за номенклатурну межу конкретного відомства. Схвалення Раднаркомом «Положення» про Головліт 29 квітня 1935 р. не змінило організаційного статусу політцензури, яка зосереджувалася в Наркомосі, але урядове визнання надало їй республіканського рівня. Структурно система політико-ідеологічного контролю за творами літератури та мистецтва була побудована за адміністративно-територіальним принципом, а функціонально вона охопила літературно-мистецьке життя суспільства, контролювала творчість письменників, акторів, кінорежисерів, регулювала духовні відносини.

Укрголовліт, як складова частина Наркомосу УСРР, тобто республіканського наркомату, мав власну і самодіяльну організаційну структуру, яка діяла згідно номенклатурних посад держустанови. Він враховував організаційні принципи діяльності Головліту РСФРР, але не був його регіональним осередком, позаяк існували при республіканських наркоматах. Дві реорганізації НКО УСРР поспіль

– у 1930 р. та 1933 р., а також політико-правове оформлення Головліту УСРР згідно «Положення» 1935 р. були фазами єдиного процесу формування системи радянської політичної цензури, тобто державної, тому що одночасно існувала і партійна. Враховуючи монопартійність політичної системи влади в УРСР 30-х рр., особливий статус партійних органів, можна говорити про єдину систему партійно-державної цензури, але з точки зору її організаційної розбудови, а не функціональної, тому що структурні підрозділи ЦК КП(б)У здійснювали політичний нагляд за діяльністю державних установ, у тому числі і Наркомосу. Саме вони випрацьовували політико-ідеологічні принципи діяльності органів цензури.

Організаційно самодіяльні установи (РАТАУ, Комітет радіофікації та радіомовлення, «Українфільм», Управління у справах мистецтв при РНК УРСР) виконували функції політконтролю, відтак належали до системи цензури. Вони підлягали контролю з боку партійних структур, відтак були об'єктом політичної цензури, а здійснюючи нагляд за підлеглими закладами та галузями культурно-освітнього профілю, ставали її суб'єктом.

Основна оперативна робота припадала на редакції газет, на політредакторів при видавництвах, на співробітників міських, районних та обласних управлінь літературного контролю, тобто на місцеві органи політичної цензури.

<sup>1</sup> Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 263. – Арк. 1-8.

<sup>2</sup> Єфремов Сергій Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 580, 634, 740, 745.

<sup>3</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3447. – Арк. 1-4.

<sup>4</sup> ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 8. – Спр. 242. – Арк. 3–5.

<sup>5</sup> Там само. – Арк. 19.

<sup>6</sup> Там само. – Арк. 21.

<sup>7</sup> Там само. – Арк. 27–28.

<sup>8</sup> Там само. – Арк. 52–59.

<sup>9</sup> Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2990. – Арк. 1-8.

<sup>10</sup> Там само. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 589. – Арк. 1.

<sup>11</sup> Там само. – Арк. 4.

<sup>12</sup> Там само. – Ф. 539. – Оп. 9. – Спр. 1390. – Арк. 16-30.

<sup>13</sup> Там само. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 589. – Арк. 21, 23.

<sup>14</sup> СУ РСФСР. – 1931. – № 31. – Ст. 273.

<sup>15</sup> ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 588. – Арк. 34.

<sup>16</sup> ЗУ УСРР. – 1922. – № 49. – Ст. 729.

<sup>17</sup> ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 588. – Арк. 34-36.

<sup>18</sup> Там само.

<sup>19</sup> Там само. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 589. – Арк. 61.

<sup>20</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 236. – Арк. 17.

<sup>21</sup> ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 290. – Арк. 8.

<sup>22</sup> Там само. – Арк. 33.

<sup>23</sup> Там само. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 30. – Арк. 149.

<sup>24</sup> Там само. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1161. – Арк. 1.

<sup>25</sup> Там само. – Оп. 11. – Спр. 62. – Арк. 2.

<sup>26</sup> Там само. – Спр. 37. – Арк. 31–32.

<sup>27</sup> Там само. – Спр. 20. – Арк. 69–72.

<sup>28</sup> Там само. – Спр. 41. – Арк. 23–26.

<sup>29</sup> Там само. – Спр. 3. – Арк. 14.

<sup>30</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6222. – Арк. 90.

<sup>31</sup> Там само. – Арк. 43.

<sup>32</sup> Марочко Василь, Хілліг Гьотц Репресовані педагоги України (1929–1941): жертви політичного терору. – К.: Науковий світ, 2003. – 216 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–30-х років:



соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

<sup>33</sup> На фронті культури. – К., 1935. – С. 10.

<sup>34</sup> Там само. – С. 15.

<sup>35</sup> История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – К., 1997. – С. 294

<sup>36</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6646. – Арк. 18.

<sup>37</sup> История советской политической цензуры... – С. 65.

<sup>38</sup> Марков М.Г. Пропонуємо організувати загальносоюзний наркомат освіти // Чорноморська комуна. – 1936. – 20 червня

<sup>39</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7099. – Арк. 36.

<sup>40</sup> Там само. – Спр. 6846. – Арк. 98.

<sup>41</sup> Там само.

<sup>42</sup> Там само. – Спр. 7102. – Арк. 15.

<sup>43</sup> Там само. – Арк. 15–16.

<sup>44</sup> Там само.

<sup>45</sup> Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 439. – Арк. 11.

<sup>46</sup> Там само. – Оп. 6. – Спр. 504. – Арк. 20–21.

<sup>47</sup> История советской политической цензуры... – С. 283.

<sup>48</sup> Збірник узаконень УСРР. 1930. – № 19. – Арт. 183.

<sup>49</sup> 33 УСРР. – 1933. – № 49. – Арт. 637–638.

<sup>50</sup> ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 594.

<sup>51</sup> Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 29. – Арт. 7.

<sup>52</sup> Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 25–26. – Арт. 288.

<sup>53</sup> Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 11. – Арт. 137.

<sup>54</sup> Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 30. – Арт. 335.

<sup>55</sup> ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1270. – Арк. 16.

<sup>56</sup> Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 57–58. – Арт. 685.

<sup>57</sup> СУ РСФРР. – 1931. – № 31. – Ст. 273.

<sup>58</sup> 33 УСРР. – 1935. – № 18. Арт. 97.

<sup>59</sup> Там само.

<sup>60</sup> Там само.

<sup>61</sup> Там само.

<sup>62</sup> 33 УСРР. – 1936. – № 10. – Арт. 48.

<sup>63</sup> 33 УСРР. – 1933. – № 41. – Арт. 528–529.

<sup>64</sup> 33 УСРР. – 1935. – № 18. – Арт. 100.

<sup>65</sup> 33 УСРР. – 1933. – № 42. – Арт. 534.

<sup>66</sup> 33 УСРР. – 1936. – № 45. – Арт. 242.